



ՀԻՆ ՀԱՒԱՏՔ

ԳԼ. Գ. - ԼՈՒՍԱՐՈՐԱԳ ՊԱՇՏՈՆ.

(Տես յէջ 289)

Գ. ԵՂԱՆԱՔ. — Լուսարագ պէտքն կամ քործն օտուգութեամբ երկու բանի համար սահմանեցաւ յԱստուծոյ, կ'ըսեն Ս. Գիրք. մէկ մի, « Ի Լուսարութիւն ի վերայ երկրի, և մեկնել ի մէջ առնշեան և գիշերոյ » . մէկ մ'այլ, զի « եղիցին ի նշան և ի ժա. » մանակս, և յաւարս և ի տարիս » : Ուղ. դահաւատ և ծռահատտ՝ ամենքն այլ այսպէս բնորոնած և ըրած են, աւելի կամ պակաս քննութեամբ և գիտութեամբ. հասարակօրէն Արեգակամբ չափելով զտարին, Լուսնով՝ զամիսս, Աստեղօք՝ գիշերուան ժամերը կամ պահերը, երբ երկրիս թաւալմամբ՝ անոնք Չեփթէն կամ զագաթնակիւնէն քիչ քիչ զեւթ ի հորիզոն խոնարհած երեւնան : Այս զնոութիւններէն հետեւած լուսարագ պաշտօնը յիշեցինք. մնայր մեզ գիտալ՝ թէ արդիօք ասոնց աւերելոյթ շարժմանց տեւողութիւնն, որ է Ժամանակն և իր մասերն այլ, պաշտած են Հայք, ինչպէս Յոյք. կոտորս մի ունէին շատուած ժամանակի, Պարսիկք կամ Զանդիկք՝ զԶրուան, նոյնպէս և զՂմիրս : — Այս բանիս յայտնի նշան մի չկայ առ մեւ ըսպինս, և ոչ այլ տարւոյ չորս Էդանակաց պաշտօն կամ անձնաւորութիւն, ինչպէս զԷտուին առ բազմաստուած Յոյնս. բայց որչափ

այլ այս տարւոյ բաժիններու անուանք զԷդա. կան երեւոյթ մի շունին, և ձայնի՝ կարելի է քանի մի նմանութիւն պահել յօտար լեզուս, դարձեալ զիտելի բան մ'է՝ երկու բարեխառն եղանակաց՝ հայերէն անուանց զոյգ վերջա. յանգն, Գարուն և Աշուն. նոյնպէս այլ երկու բարկ եղանակաց՝ Ամառն և Չմեռն¹. պատահաբար չեն կարելի այսպիսի կոչմունք, խելամուտութեամբ հնարուած երեւին. զոր թու. դումբ պարզել հնարագիտաց և բանասիրաց բաղդատելով օտար ազգաց և լեզուաց ա. նուանց : Մ'եր հանդիպածն է (եթէ ուղիղ զրուած և կարգացուած են), Աշնան՝ Ոչն. ման կոչուիլն ի հին հնդկի՝ սանսկրիտ լեզու,² և աւելի նմանութեամբ՝ ի զանդիկն՝ Չմեռն³ կոչուի Զհմա, իսկ անձնաւորեալն

1. Վանական Վ. բառից պարզ ձայնին միտ դնելով՝ կ'ուզէ ստուգարանել. « Գարունն՝ որ » զայլ ի յորումն. Ամառն այս է՝ որ յանօթ առ. » նու. Աշունն՝ որ անշնչին. Չմեռն՝ որ ձինա. » մեռ լինին » :

2. Ուրիշ տեղ կարդացինք՝ որ ի սանսկ. Ոչն. նա՝ ամառ նշանակէ. Ոչ՝ այրել :

3. Կրնանք յիշել և այսօր արտադրեալն այլ Ոչառն. որ ի զանդիկն կոչի Իսի, գերման Եis, և այլն :

կամ պաշտեցեալ ոգին կամ դեւն՝ Եւմակս. յայտ է որ առ մեզ Եւմակ կոչուի հրահաւ կողմն, խոնաւ և շուք տեղուանք, ուր գուցէ և Հայն ունէր պաշտելի կամ խորշելի ոգի մի. այս եղանակին անունն և բերքն՝ (Ձիւն)՝ շատ օտար ազգաց մէջ լսուի մերձատրասպէ համահայն. Յուն. Χέλμας, Լ. Hiems, Hibernus. Սառկ. Հիւմ Զմեռն¹. Թ. Xidw= Ձիւն. Հնդկաստանի Գեռֆիրը՝ Ձիւն ասեն ձեան, Չոյն զՍմեռն. Զանդկը Ձիւնո զձիւն. Ալանք՝ Սիւեկն՝ զձմեռն. Ամառն՝ Համա կոչուի ի զանդկին. և զարմանայի հակադրութեամբ՝ Sommer գերմ. և Summer անգլ. ամառ նշանակեն, մինչ ձայնիւ մօտ են Զմեռան².

Գիցական պաշտաման թողումք յիշել Հայոց Նոր տարւոյ օտնը, որ կէս մի քաղաքական հանդէս էր, կէս մ'այլ կրօնական:

Տարւոյ եղանակաց չորս բաժանման պէս՝ ամսոցն այլ ի 12 բաժնուիլն՝ հասարակ է գրեթէ ամէն քիչ շատ քաղաքակիրթ ազգաց, պէտքան թուով օրերուն և ամիսին ու պակասը լրացընելու կերպերով, զոր ամսմբազմութեան պատշաճի պարզել: Մեր հիւմայ զօրծածած Տօմարից կամ՝ Օրացուցից մէջ այլ կու յիշեմք Հայկական ամսոց առ նուանքն, և ամենուն ծանօթ ծն. բայց առնոց ծագումն ոչ նոյնպէս. և ոչ այլ ի սկզբբան ամենքն այլ այս անուններն ըլլալ եւրեւին, այլ փոփոխութիւնք և խառնուրդք եղած, որով և աննման իմաստիւք. բայց մեր խնդիրն կրօնական հաւատոց վրայ ըլլալով՝ այսօր նշանն ունեցողները կ'ուզեմք զատել, և մէկայլներն եւս առ հարկէ յիշել: — Մեր միջին դարոց վարդապետք ոմանք շատ դիւրամտութեամբ, գուցէ և Հայկայ շատ պատուարութեամբ՝ ըսեր են, թէ այդ 12 առ նուանքն իր 12 որդոց և դստերաց անուանքն էին. մինչ ծանօթագոյն որդւոցն՝ (Սրմեռնակայ և այլոց), անուանք չկան անոնց մէջ, կարելի է

որ մի քանին յատուկ անձանց և դիցազանց անուանք են, բայց այլք եղանակաց պատշաճին: — Առաջինն Նաաաաարդ, որ երկու կերպ տարեգրուի զնելով, բնական և քաղաքական, ըստ յետնոյս՝ այսմու օգոստոս ամսոյ մէջ սկսի, ըստ առաջնոյս՝ ի մարտի հասարակածին կամ ի զարնանամբոյ. և այն ասին ամսոց շարքն այլ շրջելով՝ Արեգ կ'ըլլայ (և պատշաճապէս) տարւոյ առաջին ամիս: Նաաաարդի անուան պէտքէս անյարմար պտուղաբանութիւնք եղած են ըստ հայերէն լեզուի. շատ հաւանականն է հին հնդկականէն ծագումն, Նաաաա—տարաւտա, Նոր տարի կամ նոր շար նշանակելով: Երկրորդ և երրորդ առ միսք՝ շատ օտար հանդիպութեամբ վրաց լեզուի երկու և երեք թիւերը նշանակեն, որ որպիսի այլ ամսոց թուակարգին յարմար է՝ այնքան խորթ և անընդունելի է Հայ հոգւոյ, որ կրնար հակառակօրէն ըսել՝ թէ իր երկրորդ և երրորդ ամսոց անուանքը՝ Վիրք իւրեանց թուահամար ըրեր են: Երկրորդ ամիս մեր Հոռի՝ ըստ վերոյիշեալ վարդապետաց՝ Հայկայ դստեր մի անուն է: Հաւաքոյն չէր ըսել իր ծանօթ խոս սրբոյն, և եղիպտական Հօրի (որ և Orus) պէս պատուել. թէ և յիշուի և առ յունալատինս Հօրա դիցուհի գեղեցկութեան, (յորոց չէ հեռի և խորոտիկ կոչումն առ մեզ՝ գեղեցիկ նշանակութեամբ), թողումք և պարսկերէն արեւու նշանակութիւնն այս անուան: Ոմանք այլ ի մեր վարդապետաց Հօր և Հօրեջ ստուգաբանեն. այսինքն այն ամսուն՝ ցարենը և նմանիքը հարեու մէջ ժողուելն և պահելն, ըստ ուղիւթութեան հին ժամանակի, նա եւ ներկայիս³.

3. Աւելի նորայտը բան մի գրուած է Յովհ. Եղնկացւոյ անուամբ հաւաքուած Տօնապատահառի մէջ. « Այր ոմն Վրատարան ամիս՝ ի Հոռի » փոխարկեաց, որդւոյն իւրոյ խոռէն կոչելով, « յաղագս ընչաւէտութեանն իւրոյ՝ աղբսեաց » զամենեւեան, յետ մեռանելոյ որդւոյն իւրոյ՝ « յիշատակելով զանուն նորա ի ձեռն ամենան, » որպէս Յուրան և Օգոստոս ի ձեռն անուանեն, « և թագաւորքն յիշատակին », և այլն: Այս պատճառաւ այլ կ'ըսէ Աշխարհաւարդան կոչեցաւ Զատիկ Գ. Կիրակիի օտնն, որ Հոռի ամսոյ սկիզբն գրուած էր:

1. Իււանտացիք այլ կոչեն Grimbre.

2. Բոսնասէր մի (Pictet) Աման և Զմռան անունները նման գտնելով յայլեւայլ լեզուս, իսկ Աշնան տարբեր, հետեցընէ՝ թէ ի սկզբան եւրեք եղանակ որդէին տարւոյ. յետոյ աւելցաւ Աշունն:

Երրորդ ամիսն Ստեփն կամ Սահմի և Սահմի, նոյնպէս դուտոր Հայկայ համարուած, անյարմար չէ իզական սահուն անուան, և նմանի նոյնմի երբայականին. ունին և Յոյնք յաւերճահարս մի Սաւիա անուամբ, դուտոր Մէանգր գետոյ: — Գորրորդ ամիսն Տրե՛ որ Հայկայ որդոց կարգէն կ'ըստի, շատ հաւանօրէն յայտնէ զՏիբ շատուած, որ պիտի յիշուի ի կարգի իր նմանեաց: — Հինգերորդ ամիսն Քաղոց՝ որ ըստ Հայկայ ազգաբանութեան՝ իր մէկ որդոյն անուամբ է, ըստ ոմանց Քաղ արու այծ նշանակէ, իր տաքութեան ամսոյն յարմարելով (աւարոյ վերջերը). պատշաճագոյն է՝ ըստ այլոց՝ այգեաց և արորից քաղ ընելուն: — Արագ, վիցերորդ ամիսն այլ Հայկայ որդի համարուած է, այլ ոչ յարմարած: — Եօթներորդն՝ Մեհեկ կամ Մեհեկի կամ Մեհեկան, գտտեր անուն, չէ անյարմար. բայց յիշեցնէ զՄարիկ յաւինն, և այլ Մեհ կամ Մահ կոչուած գիւցական անձինք, ինչպէս և առ մեզ Մահնաւ, Մեհեղակ և այլն: — Ութերորդն Արեգ այլ՝ ի դասերաց էր. անունն յայտնէ զԱրեգակն, մանաւանդ՝ որ ըստ վերոյգրեւոյն՝ այն ամսոյն մէջ արեգակն իր նոր շրջանը սիրել համարուի՝ ի Գորնանամբտի: — Իններորդն Անիկ կամ Անեկան ոչ յորդոց կարգէն համարուէր և ոչ ի դասերաց. ինչ նշանակելն և երբ ամսակարգի մանկն այլ անյայտ, որովհետեւ տամարագիրք կ'ըսեն, թէ այսոր տեղ առաջ Հարաւանց կոչուէր ամիսն, և այս նշանակէր երկրագործական բան մի, ինչպէս խոս Թարեւ: — Ժ. Մարերի՝ ի դասերաց էր, անունն յարմար է իզականի, բայց արական Մրրկաց ձայներ ալ յիշեցնել տալ հոռուանց: — ԺԱ. Մարգագ. այսոր համար վկայեն տամարագիրք, ինչպէս Անիկի, թէ « ի գործոց առին զանուան » . այսինքն, նոյն ամսոյն մէջ մարգերու վաշտերու խոտերով ծաղկներով զարդարուելուն համար, կամ զանոնք հնձելու, և այլ այսպիսի մշակական գործոց: — ԺԲ. վերջին ամիսն որ կոչի Հրատից կամ Հրորտից՝ Հայկայ արու զաւակաց զատէն համարուէր. ըստ ոմանց այն ամսուն տաքութեան համար այսպէս հրոյ անուամբ յօդուած է: Պարտից և Պարվեւաց

մէջ այսոր նման յատուկ անձանց անուանք կան, զուցէ նոյն ըլլայ և Փրաւորտն, զի Հայք անոնց Ֆ (Ph) տաւն ի Հ փոխեն. Թունաց մէջ ալ (ի Դեւիփա) կար Հերոյիդ կոչուած ասոն մի, բայց իրենց մէկ Հերոյ աւնուանեալ գիւցագնուէ՝ թէ այլ պատճառաւ, ինձ չէ յայտ: Հնդկիք այլ երբեմն իրենց մեծ Սիւա շատուածը Բոստրա կոչեն. Գերմանացիք այլ Hrodr, Hrudro, Hrede կոչէին իրենց մէկ շատուածը. Փոանկաց Ռոտէզ (Rodez) քաղաքն այլ իրենց Roth կամ Ruth գից անուամբ կոչուած է: — Հայոց ամիսք ամենն այլ ՅՕական օրով էին, ինչպէս այլոց ոմանց, և հարկ էր տարւոյն (365)՝ օրերու ձեւացորդ հինգն այլ՝ լրացընել յաւելուածով մի, որ և կոչի Անիկաց. այս հինգ օրերն կոչուէին առանձին հին անուամբք հինգ մուրակացն, Լուծ, Եղջերու, և այլն: Աւելեաց աւուարց անուանք հարցընել կուտան՝ թէ հապա ամբողջ ամսոց օրերն այլ իրենց յատուկ անուններ չունէին, և միոյ միոյ պահպան ողիք չկային, ինչպէս Զանդկաց կրօնքն ունին: — Ահաւանեւի չէ. նա և, թէպէտ ի մեր ձեռք եկած գրոց մէջ չեմք գտած, բայց ուրիշ ոմանք գտած են կ'ըսեն, և հրատարակած է. և են ասոնք, յարմար և անյարմար.

- 1 Արեգ
- 2 Հրանդ (իբր հրախառն հող)
- 3 Արամ
- 4 Մարգար (իբր Sylvanus)
- 5 Ահրանք (կիսայրեաց բա Զրպետի և Ահրանկէց)
- 6 Մազգեղ կամ Մազթեղ
- 7 Աստղիկ
- 8 Միհր
- 9 Զպպեր (Խոսովաբեր)
- 10 Մուրց (յաղթանակ)
- 11 Երեզկան կամ Երեզկան. անապատակեցութիւն ըստ Զրպետի)
- 12 Անի

Է. Շ. Զրպետ փոանկերէն յամի 1920. — Հայկական ալիսար, օրագիր 1868, եր. 261):

- 13 Պարխար
- 14 Վանատ (վանատուր?)
- 15 Արամազդ
- 16 Մանի (ծագումն !)
- 17 Ասակ (անսկիզբն?)
- 18 Մասիս
- 19 Անահիտ
- 20 Արագած
- 21 Գորգոր (Գրգուռ)
- 22 Կորդի կամ Կորգուիք
- 23 Եմակ
- 24 Լուսնակ
- 25 Յրոն (կամ Սփիւռ)
- 26 Նպատ
- 27 Վահագն
- 28 Սէին? (չեան)
- 29 Վարազ
- 30 Գիշերալիւր.

Եթէ այս անուանք չըլլային այլ՝ անտարա-
կոյս աւուրց մէջ խտրութիւն կար, իբր ու-
մանք բարի ոմանք չարագոյնակ : — Օրուան և
գիշերական քանի մի Պահք կամ բաժինք յի-
շուին առ մերայինս այլ, բայց ոչ կրօնական ա-
նուամբք, ինչպէս առ Զանգիկս. միայն Ար-
շալոյսն որ և Աշաղոսք՝ զիցարանական թուի.
Զանգիկք այլ զայս (Ա. պահ) անուանէին Ուշա-
նիկա կամ Օշէն : — Շատ հաւանական է
որ Գիշեր (քննութեան արժանի անուն) իր ահ-
արկու մթութեամբ՝ կրօնական երեւակայու-
թիւններ և կերպարանքներ ծնուցած ըլլայ ի
միտս նախնեաց մերոց, և թերեւս անոնցմէ
է հիմայ այլ տեղ տեղ լսուածն Գիշերամուտ
կամ Գիշերամուտք :

Շատ ազգք սովորաբար երեք կամ չորս
պահ կու բաժնէին ցերեկը կամ աիւր, նոյն-
քան և գիշերը կամ ցայգը. ասոնց որոշ բա-
ժանում և անուններն նշանակուած չեն, մա-
նաւանդ որ շատ նման կամ մօտ նշանակու-
թեամբ բառեր՝ շփոթութիւն պատճառեն. իբր
կարծեօք կամ հաւանելի համարիմք Ա. Պահ
աւուրջան և իրեն մասեր, Արշալոյս, Այգ
և Լուսաշիւմ, Աղօթարան, Առաջօտ. Բ. Ա-
րեւոյ ժայրք. Գ. Միջօրե կամ Հասարակ
օր. Դ. Երեկոյ. Արեւմուտք : — Գիշերոյ Ա.
Պահ. Խաղաղական. Յայգ. Աղօթք գիշերոյ.

Բ. Գիշեր. Հասարակ կամ Խոր գիշեր. Գ. Հա-
ռախօս : Պահերն բնական և զործածական են
յայնանպէս, և անկարելի չէ կարծել թէ գոնէ
ոմանց ժամանակին զիցարանական կամ աղ-
թարական զրոյց և առասպել մի յարմարուած
ըլլայ. իսկ իւրաքանչիւր մասանց պահուց, այս-
ինքն օրուան 24 ժամուց այլ՝ մէկ մէկ նուի-
րական ոգի կամ պահապան կարգելն՝ չերեւիր
հաւանական. և սոսկ իմաստասիրի կամ իմաս-
տակի մի զրչով հնարուած երեւին այն անուանք՝
որ յիշուած են և ի բառագիրս ինչ, և պար-
զապէս ժամուց բնական միջոցին պատշաճել
ուզած (ոչ շատ յաջող), առանց կրօնական
նշանի, և են.

Ճամբ Տուրքիստան.

Այգ

Ծայգ

Զայրացեալ (արեւն. լաւ եւս էր. Զօրացեալ)

Ճառագայթեալ

Շառաւիղեալ

Երկրասես

Շանթակող

Հրակաթ

Հուր փայլեալ

Թաղանթեալ

Արագոտ ?

Առփող

Ճամբ Գիշերոյ.

Խաւարակ

Աղմուկաղ

Մթացեալ

Շաղաւտ

Համաւտ ? (Սնուցիչ ! ըստ Զրպ.)

Բաւական

Խօթափեալ

Գիշակ (Խոնաւական ! ուրեմն Գիշակ.)

Լուսակն կամ Լուսաբայն

Աւաւտ

Լուսափայլ

Փայլածու :

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՊԵՆԴԱՆԵԱՅ ՊԱՏՏՈՆ

—*—

Թէպէտ և քան զտարերս և զբոսեղէնս զերագոյն են կենդանիք, բայց ասոնց պաշտօնն աւելի ուշ եղած է: Ինչ պատճառաւ՝ կամ մանաւանդ պատճառներով, եթէ հարցնենք պէտք ըլլայ, դիմելու է նախ առ Էքիպոտացիս, որ քան զամեն ազգ աւելի պաշտած կամ պատուած են մեծ ու պզտիկ կենդանի արարածներու — Ոմանք ըսած են թէ Էքիպոտացիք՝ իրենց դիմացկուն շինուածոց օրինակով ցուցած են՝ որ հաստատութեան մեծ գազափար մ'ունէին, և կենդանեաց վրայ տեսնելով անփոփոխ բնութիւն և գործ, պատուեցին. բայց առնոց շատ տեսակ օգուտներն այլ ի տնտեսութեան մարդկան՝ աւելի զօրաւոր դրոյի կ'երեւին. նոյնպէս և ոմանց զեղեցկութիւնն, ու մանց ոյժն, թոյլքն, ձայներն. նաեւ պէտքս պէս դիպածք, երբեմն և անոնց փեսայն և վախն, զրեթէ ամէն հին ազգաց մէջ քիչ շատ մտուցեր են Էքեղանապաշտարիւն. նոյն իսկ կենդանեաց վրայ տարած խնամքնին՝ բնաբար սէր մ'այլ կ'ազդէ, և ի սիրոյ այլ հեռու չէ պատին: Մէկ մեծ պատճառ մ'այլ եղած է շատերու՝ այլանդակ կարծիք հոգեփոխութեան, կամ լաւ եւս ըսելով՝ անձնափոխութեան. որպէս թէ երբեմն մարդ, այլ, կին, աղիլիկ, աղայ եղողն այլ, փոխուեր՝ եղեր է անասուն կենդանի մի, չորքոսանի կամ թռչուն կամ սողուն, և այլն. և ոչ միայն մարդիկ, այլ և ամենեւնի դիցամուլ ազգաց շատուածք այլ՝ երբեմն կենդանեաց կերպարանք առած են: Դարձեալ, որ և է պատճառաւ՝ այս շատուածոց յատուկ կենդանիք նուիրած են, և յետոյ շատուածոյն հետ կամ առանձին այն կենդանին այլ պաշտուած է:

Մեր հին ազգայնոց մէջ Ինչպէս և ո՞ր կենդանեաց պաշտօն մտած է. — ոչ բացայայտ է և ոչ անյայտ. վերոյգրեալ պատճառաց մէկն կամ մէկայլն ազգած է իրենց Ինչպէս և այլոց: Ինչպէս շատոնց՝ այսպէս մե-

րոց այլ զխաւոր պաշտելեաց կամ պատկառելեաց մէկն է Օձ, որ և շատ հեղ Վիշապ կ'ըսուի, աւելի՛ մեծ, հզօր և անաւոր իմանալով. յայտ է որ իրենց փեսան, խայլ ու խածն՝ նախ զիրենք ասելի, զգուշալի, վախնալի ըրեր է, և զուցէ զանոնք սպաննողները պատուած են, իրեւ Օձասպան և օձահաշած, բայց յետոյ վախն զօրացեր է. և փոխանակ սպաննողներու (ինչպէս Հերակլէս և Վահագն) սպաննուածներու (օձից) ցեղն պատուած է վախով:

Յունաց մէջ ոչ միայն շատ տեսակ առասպելք և յիշատակք կան օձից, այլ և շատ տեսակ օձից և վիշապաց. ոմանք եռապոլս, ոմանք եօթնապոլս, ոմանք չափէ զուր մեծ և ուժով, մարդկան և զազանաց անարկու և կըլանող. այսպիսիք յիշուին և յառաջին գարս ճիստանէութեան, և անոնց սատակիչք՝ ոչ հին դիցազանց շահատակութեամբ, այլ նշաւաւ Ս. Խաչի, և անվախ համարձակութեամբ Ս. Գեորգիներու և թէոգորսներու — Մեր նախնայիչն հրոյ և ջրոյ պաշտամանց նշաւաւոր երկրում այլ (Անձեւացեաց և Բուժունեաց) ի սկզբան քարոզութեան Արաքելոց և Ս. Գրիգորի, յիշուին, « յայրս Քարին » որջացեալ կային Վիշապ երկու, դիւացեալք » և սեւացեալք՝ որոց՝ աղիլի կոչս և պատանիս անմեղոյ զենուին. այնոցիկ արեամբ » զուարճացեալ դեւքն. Էս ի մէջ խորաւ » ձորոյն՝ Օձք, լի թուօք մահաբերին լը » ցեալք » զորս սպանին Եւայի խոտացեալ զխաւոր կակղաքայլ կուսանքն Հոփփսիմեանք. բայց « Օձք մարմնաւորք քարացեալ կան մինչեւ ցայսօր », այն տեղ, կ'ըսէ պատմին: Այսպիսի քարացեալ օձեր մինչեւ հիմայ այլ լուին այնպիսի տեղուանք, և նաեւ յՈձուն Գուգարաց, ի հայրենիս մեր իմաստասէր Յովհան կաթողիկոսի, եկեղեցւոյ պատերուն վրայ: Բայց անոնց հետ հին անպաշտութեան հետք այլ մնացեր է ի սիրտ ռամկաց ոմանց, որք եթէ օձ տեսնեն իրենց տան մէջ, փոխաւսկ սպաննելու՝ կ'աղաչեն անոնց որ երեսն երկման — Օձերու վախի և առասպելաց նշան համարիմ մեր երկրի շատ տեղ անոնց անուր կրեն. Ինչպէս, Օձտեղ ի Բաբերդ, Օձաբերդ ի Գեղաբերդ, Օձի գետ այնոր մօտ, Օձոն ի Զորափոր, Օձին յԱպահունիս, Օձ-

ձորն ի Մարանդ, Օձնի ի Կարին, և այլն. աւելի նշանաւոր, Օձ քաղաքն որ և Վիշապաքաղաքն ի Տարօն, ուր կար և մեհենան Վիշապաքաղ Վահագնի։ Այս մեծագոյն օձի առաջամբ այլ տեղիք կան ի Կամախ, և աւելի ծանօթ՝ ի Գաբեղեանս Այրարատայ, ուր շատ տեսակ օձեր և վիշապներ և ուրիշ փնասակար կենդանիք քարերու մէջ պահուրտէին և յայտնուէին, և տեղն այլ Գաւառնաթաղ կոչուեցաւ. առնոց հալածողն եղաւ Ս. Սահակայ աշակերտն Վարոս և իւր ճգնաւոր ընկերքն։

Վիշապ՝ սովորաբար մեծամեծ օձեր նշանակէ, այլ յատուկ եւս ջրային մեծ օձեր, և գոյցէ անուան յետին մասն ապ' ջրոյ նշանակէ և ըստ Պարսից, և նման համալուի Յունաց առասպել Հիդրային, որ ի եռնեան կոչուած ընի մէջ և մօտ կենար, 7 կամ 9 կամ 50 կամ 100 գլխով, որոց մէկն թէ կտրուէր՝ իսկոյն ուրիշ մի բուսներ. բայց Հերակլ իրեն օգնական մի առաւ գնաց, ինքն նետահար կ'ըներ, միւսն իսկոյն կտրած զըլխոյն տեղը խարէր։ — Հին հայկազանց ազգային դրօշն կամ նշանն էր վիշապ, և յառասպելեալ տեղեան Մարաց թագաւորին՝ մերս Տիգրան վիշապի վրայ հեծած կ'երեւէր յօղս արշաւել. անշուշտ իր վիշապանից հանձարեղ զիւտն էր այս. ի վիշապ այլաբանութեամբ զՄարոս և իրենց բռնաւոր թագաւորն Աթաղահակ, որ սատակ խալթող (դահիճ) իժ նշանակէ. և ըստ աւանդութեան՝ Տիգրան յաղթեց անոնց, սպաննեց զսա, և ընտանիքը շատ բազմութեամբ բերաւ բնակեցուց հին Նախճաւանի և Գողթնեաց կողմերում, Երասխայ եղբրքը, որոց բնակարանն այլ Մարաց աւանք կոչուեցան. և նոյն իսկ Մար՝ օձ նշանակէ հին պարսիկ լեզուաւ։ Տիգրանայ թոռին Վահագնի համար այլ երկէին Վիշապաքանց հետ կուրիւր. իսկ իր վիշապաքայ կոչումն՝ յայտ չէ թէ զայն նշանակէ, եթէ վիշապէ և քաղէ կերպացեալ հրէշ մի, ինչպէս Եղեբորաքաղն։ — Տարօնոյ յիշեալ Վիշապ քաղաքն՝ ըստ առաջին պատմեաց մերոց՝ ի Հնդկաց եկած զաղթականներէն այնպէս կոչուած էր, Վաղարշակայ ժամանակ, իրենց հայրենի վիշապ շատուծոյն անուամբ։

(մանաւանդ եթէ Վիշնուի հետ այլ յարնչութիւն ունի), զոր Հայք Օձ կոչեցին. և հիմայ՝ թէ և տեղն յայտնի է՝ բայց բոլորովին աւերեալ և ջրասոյզ։ — Տիգրանի օգալու վիշապն յիշեցնէ փոթորիկէ ձեւացեալ Զինամբ վիշապ հանելն. (տես յէջ 149), որոյ միտարական հաւասարը տասնուվեց դար ետքը՝ քրիստոնէութեան յառաջեցեալ ժամանակ այլ (գուցէ և ինչուան հիմայ), կայր մեր առավաց մէջ. որոց խրատեր Սարկաւազ վարդապետ ի սկիզբն ծԲ դարու, մի՛, « Առասպելական » ստութեանն ունկն դնել, և հաւատալ մի՛ » երբեք յանձն առնուցուս վիշապ գնա առնաւորաց »։ — Սովորութիւն էր և զէնքերը վիշապաց արեան մէջ մխել, որպէս զի վերքերնին անբշկելի բլլայ, գայս սովորելով վերայիշեալ Հերակլեայ բազմազուի Հիդրային արեամբ բրածէն. մեր Ա. Արշակայ նիգակն այլ այսպէս էր, կ'ըսէին, զոր քարէ արձանի մէջ զարկաւ մտուց, և պաշտելի բրաւ Պոնտացոց, Գաշանց թղթոյ հրնարող հեղինակն այլ՝ Կոստանդինոսի ձեռքով կ'ընծայէ Տրդատայ Վիշապաւնոյն նիգակեղ։

Մահաւատ երկրմեցուցական գրուածոց մէջ գտուի բան մի՝ « Ընդդէմ 666 ազգ » Օձին, զազանաց, սողնոց, զերանց՝ որ » զերան ի վերայ երկրի, որք հարկանեն և » անարացուցանեն զմարդիկ » և անուամբ այլ յիշուին շատ տեսակ օձեր, սողոյց և անսողոյց. « Իժն Սալամարդեայ (Սալամանդր) », որ զմահաբեր զեղն ի յաջոյ ծնօան ունի »։ Օձն Առգէ՞ որ է 12 գլխեան և 4 լիւսնեան կամ 4 լիւսնեան, այսինքն չորս կզակ կամ ցուրկ ունեցող. Օձք՝ Ագառառուս. Երկնահայեաց. Օձն « Լապտաւակապ, որ զառկուծի ակն ի զլուխն ունի »։ — Օձն Արեգակնահայեաց. — Օձն բալուռն. — Օձն Խորիւտը. — Օձն « Բթնոյ, որ ի հարիւր տառն » իրն ակն մարդոյ շտանէ զնա, վիշապանայ, » և է 12 գլխէն և կլամեն. — Օձն ՄԵՆ՝ Ժահառաւն, որ տասն տարի ոչ երեւի մարդոյ, վիշապանայ » և այլն. — « Օձն Ամպտես և Զիւնագոյն. — Իժն տըրտմագին. — Օձն Եղջիւրատոր. — Օձն Կայծակնատես. — Օձն Ամպեղ, — Օձն Մար-

» մնաստես. — Օձն Մորմկենահայեաց. — Օձն
» Կանաւ. Օձն Դեղին. — Օձն Արուեստաւ,
» առք. Բաշառք. Տոնառք, և այլն, և այլն:
Երգիւնեցուցին Օձից անոնց հետ յիշեց
հաւե Սողուն և Զեռուն, որոց տեսակներն
այլ յետոյ անուանէ, Պիծակ, Մեղռ, Կարիձ
և Կոր. յետինս թէ և նոյն կարծին է, բայց
յայտարար գիրս յաճախ այս անունով յիշուի,
գուցէ և մեծութեամբ կամ ուրիշ յատկաւ
թեամբ այլ տարբերուի. ասոր համար կ'ըսէ.
« Կորն՝ որ ելանէ ի թիւնից սատանայի, և
» ինքն թագաւոր է ամենայն պիղծ գեռնոց որ
» զեռան ի վերայ երկրի և հարկանեն զմար-
» յ զիկ և. և անոր ետեւէն շարժ Կորնն,
Մորն, փողախն, « Խնկն, Արիկն՝ որ ըզ-
» մահապեղն բարձեալ ունին ի քիմն իւր...
» Մանրողն՝ որ զմահապեղն բարձեալ ունի
» յաշոյ կզակն իւր » — Խթեմասողն, և այլն:
Առանց և այսպիսեաց թոյնն այլ բոյնն այլ
թողլով հաւատացողին, մեզի աւելի փափաղելի
էր ճանչնալ ի՞նչ տեսակ միջատ կամ ճճի ըլ-
լալին. գոնէ բնական պատմութեան այս
մասն՝ բան մի չահէր:

Աւելի վերագաս կենդանեաց գտնալով,
յատուկ կարծիք և հաւատք բնծայուած զըս-
նեմք՝ մեր տանց ծանօթագոյն՝ և Ենթրալի
հայրապետին յիշած՝ տիկնայց պէս յուշիկ
բայլող և անոնց ոսկի բարձրութեամբ լիայ բազ-
մող Կատանն. իրմէ դարերով հին հայրապետն
Յովհ. Խմաստասէր, իր Պաշտօնական ժամա-
նակի շատ այլանդակ աղանջոց հետ՝ թուէ և
« զկատուապաշտութիւն և. կերակուր իւ-
» րեսնց զկերակրոցն ապականիչ » սոսնելոյ
» աղագաւ » և այսինքն՝ մուկերը ջարդելուն
համար, « Միմորտակացն լինելով պաշտօնա-
մատոյց » և բայց եկ տես, որ այս որսացեալ
զգուելի ամենամեծ և կենդանին այլ՝ թէ ոչ
ի պաշտօն առեալ ի Հայս, որպէս յեղիպ-
սոս և առ Քանանայիս, ըստ պատմութեան
Մ. Գրաց, կերպով մի. հետի չէր ի մնտի
հաւատաց, պէսպէս խտրութեամբ Միկնակի
յամանս, և Միկնարածի, այսինքն, մուկէ
խածուած և մասամբ կերուած մաքուր նիւ-
թոց, որոց աւելորդ խտրութիւն ինչուան հի-
մայ նշմարուի առ շատս ի սամկայ. որպէս հա-
մար զըրբ Ղազար Զահկեցի կաթողիկոսն.

« Անմտագոյնք կանայք ոմանք՝ ի տարին մի
» օր կիրակի պահն, և մարմնական գործ ըզ-
» նակն ոչ կատարեն, ասելով. Այսօր Միկն-
» տակ է. եթէ մարմնական գործս ինչ առ-
» նեմք՝ գտն Միկնք և կարասին զհան-
» զերձս մեր » և Սողոմարաց մէջ այլ ոչ սա-
կա խտրական բան գրուած կայ մկանց կերա-
ծին և ըրածին:

Մուկէն և Միմորտակէն վերջ կամ հետ՝
յիշեն միտք՝ յետնոյս անարկուն և թշնամին,
մարդու բարեկամը, Եռն. Ես շատ ազգաց
մէջ՝ մանաւանդ Եգիպտացոց և Յունաց,
այլեւայլ կերպարանօք և անուամբք պատուած
և պաշտուած էր, յերկրի և յերկինն և ի
գոթիս. հոս եռազգուի Կերքեր անուամբ. ի
հաստատութեան երկինք՝ պայծառ առաքելօք
զորս տեսանք (եր 290) և մեր Հայկին պարու
մէջ. Խմաստասէրն (Յովհան) Կատուապաշտոյ
համար կ'ըսէ, թէ այդ մոլորութեամբ՝ « յայ-
» նոցիկ մեղեալ խորխորատ՝ որք զՁի և զԵռն
» ընտրեցին իւրեանց լինել աստուած ».
բայց չըսեր թէ Հայք այլ ընտրած և պաշ-
տած կամ պատուած ըլլան. մանաւանդ որ,
ինչպէս յիշեցինք՝ Հայկն իր թշնամիներն ա-
նարգելով շուն կոչեց գանոնք, ըստ ազգային
աւանդութեան, — Իսկ Ձիոյ նկատմամբ՝
որ և Երիվար կոչուի հայերէն, բաւական
պատու էր՝ մեր երկրին լաւ ընտիր ցեղ մի
ունենալն, զոր հարկի տեղ կ'ընդունակին եր-
բեմն մեր երկրին տիրող աշխարհակալք. և
աւելի պատիւ՝ զայն զարմանող բնիկ և ճար-
պիկ հեծեալքն և հեծեալագորք, Պատմաց և
վիպաց մէջ յիշուած Ձիոց գոյներն (Սպի-
տակ, Աշխետ, Զարտուշ Զանձիկն, Սեան
գեղեցիկ), քիչ մ'այլ աւելի բարձրացնեն այդ
յիշուի չքնաղ կենդանւոյ պատիւը. իսկ Ձիոց
զոհն առ շատուածս կամ առ իրենց աւերն
և հեծեալքն՝ անոնց թաղման ատեն, այլ ու-
ւելի բարձրացընէ ի կրօնականն. գուցէ ա-
ւելի եւս՝ ձիակերպ Գերեզմաններն, որք ին-
չաւան հիմայ գտուին, նա և քրիստոնէից
վրայ:

Այս ձեւ գերեզմանաց հետ անհրաժեշտ
յիշուի աւելի յաճախեալ Խոյակերպն, այս-
ինքն, Ուխարի ձեւով, որ շատ կողմերում
կ'երեւի ի Հայս, մանաւանդ ԺՁ, ԺԷ վա-

բերում կանգնուածք, յայտ է թէ հետեւելով հնագունից՝ որոց տապանազիր կարգացուած չէ կամ մեզի չէ ծանուցուած։ Այս ամենապատուական կենդանին՝ որոյ զարմանն առաջին ծնած մարդու արուեստն եղած էր, (Խաշնադարմանութիւն), և շատ ազգաց մէջ յարեւելս և յարեւմուտս դեռ առաջինն է, մեր երկրին մէջ այլ բնութիւն և առատ ցեղ ունի, և գլխաւոր բերքերէն մէկն է, ինչպէս յայտնի է, և Քրիստոսն շատ զարա-

նաջ այլ վկայուած, և այն ատեններէն մինչեւ այժմու Քրդաց՝ օտար հովուաց այլ արօտատեղի եղած։ — Զատ ի նոյնաձեւ գերիզմանաց՝ Խոյն ուրիշ կերպով այլ նշանաւոր է ազգային մտաց և յիշատակաց մէջ։ ձեւով և յատկութեամբք, զոր յայտնեն՝ Խոյնաւոր բառն՝ երազ վազելու հասնելու իմաստիւ՝ բայց եւս առաւել՝ ճարտարապետութեան մէջ գործածուած Խոյնակ և Խոյնակապ, որ և Հոյսակապ, բացատրութեամբ բոլոր շինութեոյն և



Հին հեթանոսական քանդակի Պայեզիտ.

առանձին մասանց, որպէս սեանց վերնախարսխին մասն, որ սեփական կնիք է յոնիական ոճոյն. բայց Թուի թէ ոչ միայն ի գլուխ սեան՝ այլ և ի մէջ կամարի՝ Խոյնի գլուխ դնելն ծանօթ էր Հայոց. զի և հին բառգիրք մեր Հոյակապը՝ կամարակապ թարգմանեն. որ հիմայ որ և է մեծագործ շինուածոյ համար կ'ըսուի։ Իս ոչ միայն շէնքի՝ այլ և ո՛ր և է մեծագործութեան, և մեծագործող և շինարար մարդու այլ՝ Հոյանուն

կոչմամբ։ Զատոնք յիշեցինք՝ Խոյնից կամ Ուխտարի պաշտաման հաւանականութեան համար, Թողով և նոյնանուն բնակութեան տեղիքը։ Այս կենդանւոյ մերձաւորքն այլ, Այծ, Նոխազ, Քաշ, Քօշ, իրենց անունները լսեցընեն շէն և անշէն տեղեաց վրայ, և զօհնուր գործածուելով, եթէ աւելի կրօնական նշան մի չկայ։ Ինչպէս ասոնցմով զուգուած կամ խառնած մտացածին կենդանեաց, Վիշապաքաղ, Եղջերուաքաղ, և այլն։ Յետին անունս

սոսկ կամ անխառն Եղչերուռն յառաջ բերէ, որոյ վաղեւուն բաղձայն Արտաշիսի յիշեցիքը (149) : Սա աւելի հաւանօրէն նուիրական կ'երեւի առ մերայինս, մանաւանդ՝ եթէ որպէս առ Յոյնս՝ իրենց Անահայ այլ նուիրուած էր : Այժմեան Պայէզիտոյ բերդի մէջ, որ հին ատեն Հայոց ամենէն շատ պաշտաման տեղեաց կենդրոնում է, վերոյ երկալ քանդակն զեռ մնացեր էր ինչուանս մեր օրերս. տեսնողն կրնայ գտաւել, թէ որչափ որ այլաձեւեալ և առասպելեալ է այդ բազնի վրայ կեցած կենդանին (թերեւս առիւծ է և գայլէ բաղադրեալ), զեռ եղջերուի էութիւնը յայտնէ. և եթէ քանդակն աւելի անմաշ մնացած ըլլար՝ այլ աւելի յայտնէր : Եթէ այդ քանդակ պատկերն էր պատուած և պաշտուած և եթէ իրեն կերպարանած շատուածը, միապէս հեթանոսական կրօնից սպացոյց մի է : — Մեր հին պատմիչ Զենովայ զորոյ մէջ օրինակի մէջ գրուի, թէ Վաղարշակ՝ ի Հնդկաց գաղթած Գեմետրի և Գիսանէի բնակութեան տեղեր տուաւ ի Տարօն և յԱպահունիս, « հանդերձ դիւարնակ աշտօքն և երկարա... » ժնօտ Ասարոսիս... (և նոքա կանգնեցին) » կուռս ըստ պատկերին այնմիկ, զոր ի » Հնդկիս Վիշապ կոչէին » . ուսկից և քաղաքն այլ Վիշապ կոչեցաւ : Չգիտեմ ինչ է այդ երկարածնօտ Ասարոսն. վիշապ, թէ այս քանդակի վրայ երեւցող երկայնացողի անասուն մի : Թողումք հետաքննաց ստուգել, և նախ այդ երկայնական անունը (Ասարոս), զուցէ հնդկերէն նշանակէ այս կամ այն կենդանի :

Թողումք գագաններն այլ՝ իրենց Առիւծ թագաւորօն և Ինճուլ, որոց անուամբ տեղիք այլ կան ի Հայո, նա եւ յատուկ անուանք մարդկան որպէս և բնատնի կենդանեաց (Առիւծ, Ընճակ, Կորիւն, Եղնիկ, Յլիկ, Արջուկ, և այլն), և որք կարծիք կու տան՝ այդ կենդանեաց պատուէն առնուած՝ քան բարքէն. վասն զի նախատական պիտի ըլլաւ վարդապիկ այդպէս անուանել, եթէ շատ առնարդ համարուէին այդ չորքոտանիք և ոչ առնուացեալ կարծեօք և առասպելօք : Յիշեմք միայն մէկը, որ տեսակաւ մի ընթանեաց կարգում է, և այլ տեսակաւ ի վայրենեաց. այն է վայրի խոզն՝ որ վարազ կոչուի առ

մերս, Վիշարազ՝ առ Պարոս. շատ յատուկ տնուանք մարդկան և յատկանիշ իրաց և աստեղաց՝ բաւական հաւաստիք են այս կատաղի և անճոռնի զագանին այլ կրօնական շողորդ մ'ունենալուն. և թերեւս այս համարմամբ չամաշեցին մեր երկու կրօնից միջկիտին ապրող նախնիք՝ իրենց մեծ և երեւելի՝ յետոյ և սուրբ Թագաւորին այլ՝ քանի մ'օր՝ անոր կերպարանքն բնծայել, փոխանակ աւելի բարոյական այլափոխութիւնը բացատրելու : Աւելի քան զյատուկ անուանս տեղեաց (Վարազ լեռան, Վարազաբլուր), և մարդկան (Վարազորդատ, Վարազգատ, Վարազապուհ, Վարազլազան, Վարազաբլուր, և այլն), նշանելի են մեծ, ընդարձակ, զօրաւոր իմաստով իբր, ինչպէս վարազաբեւ, վարազաբալիք, վարազափողոց. և այլ աւելի նշանաւոր՝ վարազագիր կամ վարազնկարագիր մատանի. որոյ ձեւն՝ կնքուած գրոյն հաստատութեան ապահով նշան էր. արդեօք կնքոյ տառերն յատուկ ձեւ մ'ունէին, թէ մատանոյն վրայ վարազու կերպարանք կամ զուռն քանդակած է, չեմք կարող որոշակի ըսել. բայց ետքինն աւելի հաւանական է. զուցէ եւս աւելի՝ մատանոյն և կնքոյն մեծութիւնը նշանակել, ինչպէս որ հիմայ այլ Թագաւորք և տէրութիւնք մեծ և փոքր կնիք ունին, և մեծօնք՝ մեծ խնդիրները կամ մեծերու հետ թղթակցութիւնը կնքեն : Հեղինական դիցաբանութեան մէջ շատ իշխատական կան վարագի՝ այլեւայլ դից և դիցազանց հետ. անհրաժեշտ կ'երեւի Հայոց այլ դիցական վարազ մ'ունենալն, երբ յիշեմք որ ինչպէս Տրդատ Տիրի տուրք է, Միհրդատ Միհր շատուծոյ, այսպէս Վարազգատն այլ Վարազի տուրք, (որպէս և ի սուրբ կրօնս մեր Աստուածատուր, Քրիստոսատուր, Խաչատուր) : Գուցէ և յիշելն Տիր և Վարազ՝ շատ հեռի չըլլան իրարմէ, զի ըստ Պարսիք՝ Հրատ մարդակի՝ որ է Արէս դիցաբանից՝ նշան էր վարազ. Տիր այլ, ինչպէս պիտի տեսնեմք յետոյ՝ զպրութեան շատուած էր, ոչ անմասն յ'արութենէ :

(Դարայարեւի)

